

БЕЛАРУСКАЯ МІФАЛОГІЯ

ЭНЦЫКЛАПЕДЫЧНЫ СЛОЎНІК

Мінск
«Беларусь»
2004

УДК 398(=161.3)(031)

ББК 63.5(4Бел)я2

Б 43

Рэдакцыйная калегія:

Сяргей Санько, Таццяна Валодзіна,
Уладзімір Васілевіч, Людміла Дучыц,
Эдвард Зайкоўскі, Іван Крук, Уладзімір Лобач,
Андрэй Прохараў, Лія Салавей.

Складальнік Ірына Клімковіч

Навуковы рэдактар Сяргей Санько

Рэдактар Віктар Аўтушка

Мастак Тодар Кашкурэвіч

Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўн. / С.Санько,
Б 43 Т.Валодзіна, У.Васілевіч і інш. — Мн.: Беларусь, 2004. — 592 с.

ISBN 985-01-0473-2

Кніга з'яўляецца першай у гісторыі нашай краіны спробай сістэматычнага і найбольш поўнага апісання і аналізу традыцыйнай культурнай спадчыны беларусаў, шматлікія фрагменты якой дажылі да нашых дзён і па-ранейшаму выяўляюць адметнасць і жыццяздольнасць сучаснага беларускага этнасу. Аўтары слоўніка ўпершыню далі максімальна поўную на сённяшні дзень карціну протабеларускай мадэлі свету. У кнізе знайшлося месца рэканструкцыям архаічных міфаў, павер'ям і прыкметам беларусаў-язычнікаў, іх прадпісанням, зацвярогам і замовам.

УДК 398(=161.3)(031)

ББК 63.5(4Бел)я2

ISBN 985-01-0473-2

© Калектыў аўтараў, 2004

© Складанне. Клімковіч І., 2004

© Афармленне. УП «Выдавецтва «Беларусь», 2004

ПРАДМОВА

Прапанаваны ўвазе чытачоў энцыклапедычны слоўнік «Беларуская міфалогія» ўяўляе па сутнасці першы ў нашай краіне досвед сістэматычнага і дастаткова поўнага апісання традыцыйнай культурнай спадчыны беларусаў, шматлікія фрагменты якой дажылі да нашага часу і па-ранейшаму гарантуюць адметнасць і жыццёвасць сучаснай беларускай культуры. Такім чынам, «Слоўнік» мае справу з жывой яшчэ беларускай «антычнасцю», якая не выглядае занябанай і бляклай у параўнанні як з культурамі старажытнасці, што задаюць свайго кшталту эталон міфапаэтычнага (касмалагічнага) светаўспрымання, так і з культурамі, сінхроннымі, генетычна ці арэальна суадноснымі з нашай. Можна, відаць, з поўным правам казаць пра нейкую спецыфічную *транстэмпаральнасць* беларускай традыцыйнай культуры.

Гэтая транстэмпаральнасць выяўляецца, па-першае, у выключнай *архаічнасці* паасобных яе складовых частак, даўніна якіх часам сягае часоў так званай «індаеўрапейскай еднасці», а па-другое, у прыналежнасці гэтых элементаў жывой традыцыі яшчэ і напрыканцы XX стагоддзя. Прыгадайма — апошнія паганскае свяцілішча ў Мінску (так званае «Мінскае капішча») было зачынена на патрабаванне праваслаўных святароў толькі на пачатку XX стагоддзя, а апошні паганскі святар, які жыў на ст. Крыжоўка пад Мінскам, быў рэпрэсаваны ў сумна памятным 1937 годзе і сасланы ў Сібір.

Беларуская традыцыйная культура вылучаецца незвычайнай глыбінёй фальклорнай «памяці». Гэтая акалічнасць ужо была заўважана даследнікамі. Вяч. Ус. Іванаў і Ул. М. Тапароў, ці не адныя з першых, адзначылі адмысловае значэнне беларускага матэрыялу для індаеўрапеістыкі. Яшчэ колькі дзесяцігоддзяў таму яны, у прыватнасці, пісалі: «У працэсе працы над кнігай, прысвечанай аднаўленню старажытных славянскіх міфалагічных сістэм, аўтары неяк нечакана для сябе выявілі ў фальклорных матэрыялах і апісаннях звычайў беларусаў ... вельмі вялікую колькасць архаічных уяўленняў, якія могуць супастаўляцца з найбольш старажытнымі сведчаннямі пра рэшткі паганства ў самых старых помніках іншых славянскіх традыцый. Паасобныя рысы падобнага кшталту згадваліся і раней у розных працах, але тое, што беларускія дадзеныя наагул з'яўляюцца вельмі старажытнымі і асабліва важнымі для рэканструкцыі, не толькі не падкрэслівала, але нават выпадала з-пад увагі даследнікаў. Між тым адметная даўніна беларускага матэрыялу выяўляецца нават пры параўнанні з іншымі архаічнымі матэрыяламі, параўн. паўночна-вялікарускі і сербахарвацкі»¹.

Пазней адзін са згаданых аўтараў адзначаў: «Параўнанне ўсходнеславянскіх (беларускіх) звычайў асвячэння (сакралізацыі) новага дому з іерархічным парадкам ахвярных жывёлін у ведыйскіх рытуалах, з аднаго боку, а з другога боку, з ахвярапрынашэннямі рымлянаў, якія цалкам з імі супадаюць, а таксама

¹ Іванаў Вяч. Ус., Тапароў Ул. М. Архаічныя рысы рытуалаў, павер'яў і рэлігійных уяўленняў на тэрыторыі Беларусі // Беларускае і славянскае мовазнаўства. Мн., 1972. С. 163.

з аксіялагічнымі (каштоўнаснымі) адрозненнямі паміж тымі ж хатнімі жывёлінамі ў хецкіх законах... вядзе да высновы аб тым, што ўсе гэтыя традыцыі зводзяцца да агульнаіндаеўрапейскай»². Той жа даследнік сцвярджае, што звязаны з канём дэталі архаічнага рымскага рытуалу *Equus October* у багата якіх момантах супадаюць з беларускім святам Ярылыг³.

Ёсць падставы думаць, што па меры разгортвання фронтальнага вывучэння беларускай традыцыйнай спадчыны колькасць выяўленых архаічных элементаў і цэлых блокаў элементаў (у тым ліку тэкставых) будзе няўхільна нарастаць.

Прапанаваны энцыклапедычны слоўнік стаў вынікам блізу двухгадовай працы вялікага аўтарскага калектыву, які аб'яднаў даследнікаў Нацыянальнай акадэміі навук і некалькіх вышэйшых навучальных устаноў Беларусі і суседняй Польшчы. Над матэрыяламі «Слоўніка» працавалі: Т. Валодзіна, У. Васілевіч, І. Вуглік, Ю. Драздоў, Л. Дучыц, Э. Зайкоўскі, У. Конан, І. Крук, Г. Лапацін, У. Лобач, М. Малыха (Польшча), Н. Муляро-нак, А. Прохараў, А. Райкова, Т. Рамза, А. Садоўская, Л. Салавей, С. Санько, Я. Сахута, А. Цітавец, В. Шарая, І. Швед.

Безумоўна, «Слоўнік» з'явіўся не на пустым месцы. Яго стварэнню папярэднічала вялікая падрыхтоўчая праца, праведзеная як удзельнікамі гэтага праекта, так і іншымі адмыслоўцамі нашай краіны і замежжа. Так, з канца 80-х гадоў на працягу больш пяці гадоў працаваў спецсемінар Цэнтра этнакасмалогіі «Крыўя», і большыня аўтараў слоўнікавых артыкулаў была яго рэгулярнымі, чыннымі ўдзельнікамі. Спрыяла працы і публікацыя асноўных крыніц з адпаведнай іх жанрава-тэматычнай сістэматызацыяй, якая рэалізавалася ў выданні шматтомнай серыі «Беларуская народная творчасць» (і яна яшчэ далёкая ад вычарпання), а таксама трох кніг збору беларускіх народных прыкметаў і павер'яў «Зямля стаіць пасярод свету...», «Жыцця адвечны лад» і «Зямная дарога ў вырай» (уклад. У. А. Васілевіч)⁴. Варта таксама прыгадаць і такія спробы сістэматызацыі фактаў традыцыйнай духоўнай спадчыны беларусаў, як слоўнік-даведнік па беларускай міфалогіі У. І. Коваля⁵ і слоўнік асноўных міфалагемаў У. М. Конана⁶. Апошнім часам пабачылі свет манаграфічныя даследаванні паасобных тэмаў, выкананыя ў сяміялагічным ключы⁷,

² *Іванов Вяч. Вс.* Ритуальное сожжение конского черепа и колеса в Полесье и его индоевропейские параллели // *Славянский и балканский фольклор.* М., 1989. С. 80.

³ Тамсама. С. 83; *Іванов Вяч. Вс.* Проблемы этносемантики // *Этнографическое изучение знаковых средств культуры.* Л., 1989. С. 55—57.

⁴ *Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і.* Кн. 1. Мн., 1996; *Жыцця адвечны лад: Беларускія народныя прыкметы і павер'і.* Кн. 2. Мн., 1998; *Зямная дарога ў вырай... Беларускія народныя прыкметы і павер'і.* Кн. 3. Мн., 1999.

⁵ *Коваль У. І.* Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы: Даведнік па ўсходнеславянскай міфалогіі. Гомель, 1995.

⁶ *Конан У.* Архетыпы нашай культуры: Навукова-папулярная манаграфія // *Адукацыя і выхаванне.* 1996. № 1; С. 3—11; *Конан У.* Славянская міфалогія ў кантэксце беларускай культуры. Міфалагемы // *Мастацтва.* 1977. № 10. С. 4, 6—12.

⁷ *Малыха М.* Фразеологизмы с концептом 'дерево' в зеркале народной культуры (на материале восточнославянских и польского языков). Мн., 1998; *Валодзіна Т.* Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў. Мн., 1999.

актуальным і для дадзенага «Слоўніка». Гэтыя выданні і даследаванні падсумоўваюць амаль двухсотгадовы досвед апісання, вывучэння і асэнсавання традыцыйнага духоўнага космасу беларусаў, запачаткаваныя такімі даследнікамі і літаратарамі, як Я. Баршчэўскі, П. Шпілеўскі, М. Анімеле, А. Славуцінскі, К. Тышкевіч, Ю. Крачкоўскі, С. Максімаў, Е. Раманаў, П. Шэйн, М. Федароўскі, М. Нікіфароўскі, А. Вагдановіч, У. Дабравольскі, А. Семянтоўскі, П. Дземідовіч, І. Сербай, А. Сержпутоўскі, В. Ластоўскі, М. Нікольскі, М. Мялешка і інш.⁸

Немалую долю матэрыялаў, выкарыстаных пры напісанні артыкулаў для слоўніка, складаюць экспедыцыйныя запісы іх аўтараў.

Не засталіся па-за ўвагай і даследаванні замежных вучоных, якія так ці іначэй датычаць беларускай традыцыйнай культуры. Найперш гэта двухтомная энцыклапедыя «Мифы народов мира», энцыклапедычны слоўнік «Славянская мифология», пяцітомны этналінгвістычны слоўнік «Славянские древности» (выйшлі два тамы)⁹ і некаторыя іншыя выданні і даследніцкія праекты¹⁰.

Міфалогія, як, бадай, ні адна іншая сфера культуры, мае заўсёды даволі высокі рэйтынг цікавасці з боку самай шырокай публікі. Можна нават казаць пра нейкую адмысловую дыспазіцыю свядомасці, якая робіць яе надзвычай чуйнай і ўспрымальнай да падобных «матэрыяў». Справа тут, відаць, найперш у тым, што старажытныя (і сучасныя) міфы вельмі моцна скарэляваныя са структурамі «жыццёвага свету» пэўнай грамады і з'яўляюцца спецыфічнымі для культуры спосабамі разумення падзейна-ролевай структуры ўсяго ўніверсуму.

Калі гутарка заходзіць пра міфалогію, на памяць звычайна прыходзяць прыгожыя выявы антычных бостваў альбо экзатычныя выявы бостваў усходніх; павучальныя ці проста займальныя апаведы пра іх дзейнасць і прыгоды; формулы падручнікаў, энцыклапедыяў і манаграфіяў пра падпарадкаванасць нашых далёкіх продкаў стыхійным і варажым сілам прыроды, уасобленым у тых ці іншых міфалагічных персанажах; тое, што міфалогія — гэта складовая частка усякай рэлігіі і што ў той жа час міфалогія — гэта тое ўлонне, у якім зараджаецца Логас і ў якім бяруць пачаткі ўсе пераднавуковыя і перадфіласофскія сістэмы старажытнасці. Усё гэта слушна. Але...

Пры першым жа знаёмстве з канкрэтным матэрыялам для кожнага вызначэння знаходзіцца контрвызначэнне, на кожны прыклад — контрпрыклад і г. д. І з'ява, якая вась-вось, здавалася б, будзе ўхопленая ў яе сутнасці, зноў адцяляецца як той небакрай, гатовая вытрымаць чарговае новае «вызначэнне». Розум, нацвічаны чорна-белай дакладнасцю сваіх паняццяў, не можа ніяк авалодаць шматколеравай жыццёвасцю свайго прадмета. Ён, як той казачны

⁸ Выбраную бібліяграфію гл. у артыкулах да «Слоўніка».

⁹ Мифы народов мира. Т. 1—2. М., 1980—1981 (другое издание: М., 1991—1992); Славянская мифология. М., 1995; Славянские древности: Этнолингвистический словарь. Т. 1—2. М., 1995—1999.

¹⁰ У прыватнасці, выдаваны ў Любліне пад рэд. праф. *Ежы Бартміньскага* зборнік «Ethnolinguistyka», а таксама ягоны праект «Слоўніка народных моўных старэзатыпаў», гл.: Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny. Wrocław, 1980.

герой, што маніўся злавіць Жар-птушку, але мусіў задаволіцца адно пярэнкаю з яе хваста.

Не адразу, але ўжо даўно і няўхільна мацавалася разуменне, што міф — гэта не проста фантазія або фантом нясталага Розуму, што гэта хутчэй адбітак, а часта — толькі фрагмент чагосьці больш глыбокага, сутнаснага і цэльнага, для характарыстыкі чаго бадай толькі словы «жыццё» ды «Сусвет» выглядаюць больш-менш дастатковымі і праўдзівымі, ды і то адно ў самым шырокім іх разуменні.

Не існуе пакуль агульнапрынятага вызначэння міфа¹¹. Праблемнасць прыроды міфа была ўсвядомленая яшчэ ў эпоху элінізму, галоўным чынам неаплатонікамі, хаця першыя паважныя подступы да яго разумення былі зробленыя ўжо ў класічнай антычнасці, найперш Платонам і Арыстотэлем, і нават яшчэ раней — у натурфіласофіі дасакратыкаў¹². Зрэшты, тады ж запачаткавалася і разуменне міфа як толькі фантазіі, што знаменавала распад міфалагічнай свядомасці папярэдніх эпох. Такое разуменне адбілася і ў слоўніковым значэнні старагрэцкіх словаў *λόγος* — «слова, гутарка; байка, паданне, казка, выдумка», *λέγω* — «казаць, апавядаць, называць». Але гэта ўжо больш позняе разуменне міфа, стасаванае са ступенню яго ўвасобленасці ў такіх наратыўных структурах, як эпас, казка, касмаганічныя і этылагічныя паданні і да г. п. Пэўнай прамежкавай формай з’яўляюцца міфалагічныя гімны і каляндарна-абрадавыя песні, паколькі яны яшчэ вельмі шчыльна звязаныя з рытуалам і судносным з ім «прота-міфам»¹³.

«Прота-міф», відаць, усё ж не столькі «неартыкуляваная, няпоўная гутарка», «квазі-гутарка», як характарызуе яго У. М. Тапароў у згаданай ужо працы¹⁴, колькі «повед», не разгорнуты яшчэ ў лінейны наратыўны структуры. Такое слова-міф адрозніваецца ад слова-логаса (супрацьпастаўляецца яму) як артыкуляванай у гутарцы думцы і выступае своеасаблівым субстратам апошняга ці, інакш кажучы, умовай яго магчымасці¹⁵. Слова-міф не *апісвае* сітуацыйна-падзейную або падзейна-ролеваю структуру Сусвету, а непасрэдна яе *абазначае*, яно скіраванае на (непасрэднае прад-) разуменне, тады як слова-логас апісвае і вытлумачае яе, складаючыся з серыі дыскрэтных элементаў (знакаў), якія спалучаюцца паводле пэўных правілаў. «Прота-тэкст» міфа — гэта своеасаблівы «віртуальны» нелінейны гіпертэкст, які ніколі не бывае дадзены актуальна ўвесь цалкам, але які актуалізуецца ў шматлікіх адменах уласна тэкстаў. Параўн., напрыклад, структуру гімнаў «Рыгведы».

Падобнае назіраецца і ў выпадку фальклорных тэкстаў у іх аўтэнтычным бытаванні. Прафесійныя народныя выканаўцы не выконваюць тэксты, якія ў гатовым выглядзе захоўваюцца ў памяці, яны іх па сутнасці кожным разам

¹¹ Агляд асноўных канцэпцый гл., напрыклад, у: *Токарев С. А., Мелетинский Е. М.* Мифология // Мифы народов мира. Т. 1. М., 1991. С. 11—20.

¹² *Лосев А. Ф.* История античной эстетики: Поздний эллинизм. М., 1980; *Яго ж.* История античной эстетики: Последние века. Кн. 1—2. М., 1988.

¹³ *Топоров В. Н.* О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. М., 1988. С. 7—60.

¹⁴ Тамсама. С. 60.

¹⁵ Тамсама.

нанова прадукуюць, абапіраючыся на рэпертуар наяўных і прынятых за кананічныя у дадзеным (мікра-)соцыуме матываў, сюжэтаў, знакава-сімвалічных сродкаў і правілаў іх кантамінацыі ў адпаведным календарна-абрадавым кантэксте. Вось чаму ў экспедыцыйных нярэдкай сітуацыя, калі на просьбу выканаць песню ў неадпаведны час (напрыклад, купальскую — на Каляды), такія выканаўцы не могуць гэтага зрабіць не толькі таму, што гэта, з іх гледзішча, поўны нонсэнс, а часта і таму, што проста не могуць прыгадаць належныя словы. Такое «забыванне» падмацоўваецца і рытуальна, у прыватнасці, абрадамі «провадаў песняў» да наступнага году. Тое самае можна сказаць і пра творчасць таленавітых казачнікаў. Але і сам традыцыйны ўспрымач падобнага роду тэкстаў, каб інтэрпрэтаваць і разумець іх адэкватным чынам, павінен добра валодаць аналагічным рэпертуарам і ўмець усталёўваць адпаведнасць паміж тэкстамі-адменамі і тэкстам-інварыянтам або «прота-тэкстам» — міфам. Такім чынам, фальклорны тэкст прадугледжвае сутворчасць «аўтара» і ўспрымача і здымае пытанне пра аўтарства. Максімальна поўна такая сітуацыя рэалізуецца, калі тэкст прызначаны для ўспрымання вышэйшымі міфалагічнымі істотамі — багамі, а сутворчасць разумеецца як натхняльнае ўздзеянне з боку гэтых істот на стваральніка тэксту (параўн., напрыклад, старагрэцкіх Муз, адказных за натхненне на стварэнне тэкстаў рознага кшталту).

Па-за кантэкстам аўтэнтчнай традыцыі падобную працэдуру свядома выконвае даследнік міфалогіі, *рэканструючы* на падставе пэўнага набору тэкстаў-адменаў тэкст-інварыянт і ў сваю чаргу транслюючы апошні ў адмену мета-тэксту, бо сам «прота-тэкст», як тэкст віртуальны, не можа быць артыкуляваны дыскурсіўнымі сродкамі. У гэтым разрыве паміж рэпертуарам «аўтара» і рэпертуарам інтэрпрэтатара хаваецца немалая небяспека падмены рэканструяванага міфа той ці іншай адменай мета-міфа і атаясамлення апошняга з першым. Перадусім за гэта ў сваім часе крытыкаваўся структуралізм, у прыватнасці структурная антрапалогія К. Леві-Строса. Аднак ад гэтага, відаць, не ахаваныя любія навуковыя рэканструктыўныя метадыкі, у тым ліку і матэрыялы, змешчаныя ў дадзеным «Слоўніку».

Задача, як яна стала фармулявацца з развіццём семіялагічнага падыходу да вывучэння культуры, безумоўна, сягае значна далей, чым толькі рэканструкцыя міфалогіі, разумедай амаль выключна як аповеды пра прыгоды і ўчынкi багоў і герояў. Цяпер гаворка ідзе пра ўзнаўленне ўсяе сістэмы традыцыйнага (касмалагічнага ў сваёй аснове) светапогляду, што запатрабавала і значнага пашырэння базы крыніцаў рэканструкцыі.

Доўгі час ад пачатку вывучэння традыцыйных дахрысціянскіх веранняў народаў Еўропы, асабліва Усходняй, асноўнымі крыніцамі заставаліся пісьмовыя помнікі: летапісы, кронікі, крытычныя напады на ўпартых прыхільнікаў «дзядоўскай» рэлігіі («Слова аднаго хрыстальюбца» і да г. п.). Этнаграфічныя і фальклорныя крыніцы гралі хіба дапаможную ролю. Галоўная задача даследнікаў палягала ў крытыцы крыніцаў, тэкстуальным і інтэртэкстуальным аналізе, дастасаванні герменеўтычных працэдур і г. д. Гэтыя штудыі, безумоўна, далі свой плён, тым не менш яны непазбежна былі абмежаваныя самім характарам тых крыніцаў, на якія гэтыя філалагічныя штудыі абапіраліся.

Пісьмовыя помнікі, па-першае, абмежаваныя колькасна, корпус такіх помнікаў не можа быць пашыраны ў хоць якой-колічы заўважнай ступені, крытычнай для інтэрпрэтацыі, у адрозненне ад тэкстаў фальклорных, корпус якіх прынцыпова пашыраўся за кошт «бясконцых» варыянтаў віртуальных «прота-тэкстаў», рэкамбінаваных з рэпертуару тыповых для дадзенай лакальнай традыцый элементаў кожным індывідуальным выканаўцам. Па-другое, яны абмежаваныя самой спецыфікай пісьмовай формы памяці — скіраванасцю на фіксацыю эксцэсаў, здарэнняў, выбітных падзеяў, іншымі словамі, усяго таго, што так ці іначай адхіляецца ад нормы¹⁶. Але менавіта такая «эксцэсуальнасць» пісьмовых крыніц робіць іх з ладнага непрыдатнымі для рэканструкцыі традыцыйнага светапогляду, скіраванага хутчэй на фіксацыю і варыятыўны паўтор прэцэдэнтаў — на норму як меру самой гэтай варыятыўнасці. З папярэднім, па-трэцяе, лучыцца абмежаванне, абумоўленае тым, што сярэднявечныя пісьмовыя помнікі — гэта найперш помнікі палітычнай ці царкоўнай гісторыі, а не помнікі гісторыі сярэднявечнага грамадства як цэлага, гэта помнікі культуры кіраўнічых эліт, а не культуры «нямотнай бальшыні»¹⁷ — пераважна вясковага насельніцтва, якое адзіна было і яшчэ шмат у чым і дагэтуль застаецца захавальнікам той традыцыі, якая, як у «крывым люстэрку», адбівалася ў пісьмовых помніках. Па-чацвёртае, усё папярэдняе звязана з тым, што пісьмовыя тэксты, якія тут маем наўвече, самі ўяўляюць моцна канататыўныя сяміятычныя сістэмы¹⁸, гэта дакументы з ладнага ідэалагічнага, а не гістарычнага (калі, вядома, пад гісторыяй разумець аб'ектыўную навуку аб тым, што было, і калі гэтка наагул магчымая). Прыгадайма хаця б біблейны міф пра паходжанне ўсіх народаў ад трох братоў — Сіма, Хама і Яфета, трансляваны ў еўрапейскую культурную прастору з пашырэннем хрысціянства, ад якога фатальна залежныя ўсе схемы пісьмовых помнікаў пра паходжанне, напрыклад, заходніх або ўсходніх славян, роўна як і пазнейшыя іх ужо навуковыя рацыяналізацыі (параўн. міф пра «тры братнія народы» — беларусаў, украінцаў ды рускіх і да іх пад.). Таму ў шэрагу істотных момантаў важнай аказваецца «герменеўтыка наадварт», своеасаблівая «пераацэнка каштоўнасцяў», спраектаваная на інтэрпрэтаванне тэксты.

Выйсце па-за межы гэтага абмежаванага кола крыніцаў было непазбежным і было падрыхтавана назапашваннем шматлікіх этнаграфічных, археалагічных, фальклорных і лінгвістычных фактаў, пісьмовых па форме фіксацыі, але непісьмовых па іх сутнасці. Менавіта такога кішталту крыніцы склалі аснову факталагічнай базы пры напісанні слоўнікавых артыкулаў.

Нягледзячы на алфавітны прынцып падачы артыкулаў, натуральны для слоўнікаў, прапанаваны «Слоўнік» як цэлае, безумоўна, мае сваю ўнутраную структуранасць. Гэтая структуранасць абумоўлена тым, што хоць загалюныя словы артыкулаў і з'яўляюцца словамі натуральнай мовы (за выняткам пэўнай колькасці слоў, прыналежных метамове навуцы), якая выступае як

¹⁶ Лотман Ю. М. Несколько мыслей о типологии культур // Языки культуры и проблемы переводимости. М., 1987. С. 3—11.

¹⁷ Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. М., 1990.

¹⁸ Барт Р. Основы семиологии // Структурализм: «за» и «против». М., 1975. С. 157—160.

спецыфічная і пры гэтым універсальная мова культуры, гэтыя загаловыя словы ў большыні выпадкаў адсылаюць да пэўных культурных рэаліяў, якія ў сваю чаргу ўтвараюць спецыфічныя «мовы» культуры або, як прынята іх называць, коды. Такім чынам, мы маем справу з моцна канататыўнай складана арганізаванай сяміятычнай сістэмай, дзе словы натуральнай мовы робяцца азначальнікамі такіх культурных рэалій, якія самі функцыянуюць знакава і пры гэтым так, што іх канататыўныя значэнні супадаюць з іх дэнататыўнымі значэннямі ці, прынамсі, вельмі моцна скарэляваныя з імі. А гэта, як было растлумачана вышэй, і гарантуе міфалагічнасць падаванага ў слоўніку матэрыялу.

Так што ўвесь фактычны матэрыял можа быць класіфікаваны паводле сістэмы кодаў, уласцівай традыцыйнай культуры:

1. *Персанажны код*, які ўлучае багоў; святых, на якіх былі перанесеныя функцыі колішніх багоў; легендарныя або міфалагізаваныя гістарычныя постаці; персанажаў песняў і паданняў; вобразы іншаземцаў; дэманічных істот; персанажаў, звязаных з нячыстай сілай; асобаў паводле іх сацыяльнага (сямейнага, прафесійнага і г. д.) статусу.

2. *Касмаграфічны код*, які апісвае буйнамаштабную структуру Космасу ў цэлым (неба, паветра, зямля, свет, пекла, вырай і г. д.).

3. *Ландшафтава-тапаграфічны код* (святых мясціны, горы, рэкі, азёры, балоты, крыніцы, населеныя пункты і да г. п.).

4. *Каляндарна-храналагічны код*, звязаны з сяміятызацыяй момантаў ці адрэзкаў часу (дзень, ноч, поўнач, поўдзень, усход Сонца, заход Сонца, квадры Месяца, дні тыдня, асноўныя каляндарныя святы).

5. *Астранамічны код* (Сонца, Месяц, зоркі, сузор'і, кометы).

6. *Метэаралагічны код* (вечер, дождж, снег, вихор і г. д.).

7. *Антрапамарфічны код*, звязаны з сяміятызацыяй частак цела чалавека.

8. *Жывёльны код* з такімі падкодамі, як тэрыялагічны, арніталагічны, іхтыялагічны, энтамалагічны.

9. *Раслінны код* (дрэвы, кветкі як асобныя падкоды).

10. *Рэчыўна-элементарны код* (вада, зямля, паветра, агонь).

11. *Рэчыва-знадбеневы код*, які ўлучае такія падкоды, як прылады працы, вопратку, посуд, хатняе начынне, рытуальныя і культывыя знадбены.

12. *Гастронамічны код*.

13. *Лікавы код*.

14. *Аперацыйны код*, які звязаны з сяміятызацыяй тых або іншых працоўных або рытуальных дзеянняў (абрады, гульні, абрадавыя дзеянні, знакавыя паводзіны і г. д.).

15. *Атрыбутыўны код*, які апісвае азнакі, уласцівасці і якасці (лысы, голы, правы/левы, цот/няцот, колеры і г. д.).

Некаторыя элементы могуць уваходзіць у склад адразу некалькіх кодаў (так, зямля — элемент касмаграфічнага і рэчыўна-элементарнага кодаў) або не выяўляць выразных сістэмных азнакаў, прынамсі, на цяперашняй стадыі вывучэння матэрыялаў.

Асобную праблему ўяўляюць так званыя «бінарныя апазіцыі» як элементы атрыбутыўнага коду. Дагэтуль не скончаны дыскусіі што да сутнасці і

функцыявання такіх апазіцый. Галоўная цяжкасць тут палягае ў тым, што «бінарныя апазіцыі» адначасова належаць як мове культуры, так і метамове апісання гэтай мовы культуры. У большыні выпадкаў гэтыя мовы змешваюцца і, як вынік, бывае цяжка распазнаць, што рэканструкцыя эксплікуе ў самой вывучанай культуры, а што імплікуецца ў ёй мысленнем даследніка. Гэтых хібаў, відаць, не ўдалося ўнікнуць і аўтарам гэтага «Слоўніка».

З семіялагічнага гледзішча істотныя таксама і выразныя «значымыя лакуны» — пэўныя несеміятызаваныя разрады рэчаў або з’яваў навакольнага свету або побыту, нават калі ў рэчаіснасці яны бываюць яўна «маркіраваныя», г. зн. валодаюць пэўным наборам вельмі адметных рысаў або выконваюць важныя функцыі. Так, адна з буйнейшых рэліктавых жывёлін нашага лесу — зубр — начыста адсутнічае ў фальклорнай свядомасці беларусаў. Вельмі слаба семіятызаваныя, як ні дзіва, лось (алень) і ліса — адныя з найбольш тыповых насельнікаў нашага краю. Гэтак жа слаба дыферэнцыяваная ў беларускай міфа-паэтычнай мадэлі свету такая катэгорыя, як рыбы. Тут ці не адзіныя прадстаўнікі ўсяго «рыбінага роду» — гэта шчука (шчупак), акунь, плотка і зрэдзьчасу сом. Для нашай азёрна-рачнай краіны гэта некалькі нечакана.

Не выключана, што ў шэрагу выпадкаў падобныя «лакуны» з’яўляюцца вынікам недастатковай даследаванасці — як у плане збірання рэlevantнага матэрыялу, так і ў плане аналізу — адпаведнай прадметнай вобласці, і будучыя, больш маштабныя, франтальныя штудыі могуць істотна змяніць сітуацыю. Гэткі, напрыклад, сёння стан справаў з беларускай народнай астраноміяй і звязанымі з нябеснымі аб’ектамі (апрача Сонца і Месяца) павер’ямі і прыкметамі — тэмай, якая вельмі рэдка трапляла ў поле зроку даследнікаў¹⁹. Аднак нават матэрыялы, пададзеныя ў «Слоўніку», паказваюць, што сітуацыя тут не такая ўжо безнадзейная.

У большыні выпадкаў «лакуны» аказваюцца вынікам спецыфічнасці функцыявання знакавых сродкаў культуры. Усе кодавыя сістэмы («мовы культуры»), якія так ці іначэй кадуюць наяўны змест культуры, — гэта другасныя семіятычныя або моцна канататыўныя сістэмы, у якіх першаснае (дэнататыўнае) значэнне часта грае факультатыўную ролю, калі наагул грае. Напрыклад, ніякія рэальныя характарыстыкі і ўласцівасці зайца як прадстаўніка мясцовай фауны ніяк не матывуюць прыкмету, паводле якой з’яўленне зайца ў вёсцы прадвясчае пажар, а сустрэча з ім у дарозе прадказвае поўную няўдаласць, а то і небяспеку самой выправы. Заяц тут — элемент так званага тэрыяморфнага (звярынага) коду, трансляванага ў лінгвістычны код (выказванне на прыроднай мове). Тое самае можна сказаць пра ўсе азначальнікі, якія выступаюць у «Слоўніку» ў якасці рэстравых слоў, з выніткам некаторых агульных паняццяў, якія належаць не столькі мовам культуры (хаця і яны, безумоўна, вельмі моцна канатуюць), колькі метамове апісання традыцыйнай культуры. У выніку супадзення або блізкасці канататыўных значэнняў дзвюх або некалькіх культурных рэаліяў адна з іх можа перацягнуць на сябе

¹⁹ Адна з нешматлікіх адносна нядаўніх прац тут: *Мінько Л. І.* Народныя веды // Грамадскі быт і культура сельскага насельніцтва Беларусі. Мн., 1993. С. 103—133.

функцыі прадстаўлення ўсяе гэтай групы ў цэлым і астатнія практычна вымаюцца з культурнага семіёзісу.

Зрэшты, «лакуны» і некаторыя іншыя хібы «Слоўніка» абумоўленыя тымі даволі жорсткімі храналагічнымі і фінансавымі ўмовамі, у якіх даводзілася працаваць аўтарскаму калектыву. Рэдакцыя будзе вельмі ўдзячная за ўсе карысныя, змястоўныя заўвагі, прапановы і дапаўненні, якія абавязкова будуць улічаныя пры падрыхтоўцы перавыданняў «Слоўніка».

Уважлівы чытач не можа не звярнуць увагу і на некаторую супярэчлівасць у трактоўках тых або іншых тэмаў у артыкулах розных аўтараў. Але гэткае супярэчлівасць і непаслядоўнасць на цяперашняй стадыі даследаванняў проста непазбежныя. І гэтаму ёсць натуральныя прычыны. Па-першае, розныя зыходныя светаглядныя і метадалагічныя ўстаноўкі аўтараў, якія ў «дэмакратычным» выданні не могуць быць знівеляваныя і прыведзеныя да поўнай узаемнай згоды. Па-другое, супярэчлівасць тых крыніцаў, на якія абаспяраліся аўтары пры напісанні адпаведных артыкулаў. Крыніцы гэтыя розныя па часе і месцы фіксацыі і зазналі ў рознай ступені ўплываў з боку суседніх культур і панавальных ідэалогій. І, па-трэцяе, гэта складаныя працэсы культурнай, моўнай і канфесійнай інтэрферэнцыі (балта-славянскай, паганска-хрысціянскай ды інш.), якія адбываліся на беларускіх этнічных землях цягам апошняга тысячагоддзя і якія маглі значна змяняць семантыку тых або іншых культурных сімвалаў аж да супрацьлегласці (напрыклад, каштоўнаснай). У шэрагу выпадкаў гэта выдзе да звычайнай у даследніцкай практыцы канстатацыі амбівалентнасці пэўнага сімвала, хаця гэткае амбівалентнасць можа быць уяўным вынікам аперавання з храналагічна і арэальна слаба стратыфікаваным матэрыялам. Гістарычна паслядоўная і імаверная рэканструкцыя — задача на будучыню.

У дадзеным выданні кампаратывісцкія і генеалагічна-этымалагічныя мэты спецыяльна не цікаваліся, таму адпаведны матэрыял падаецца ў «Слоўніку» адно ў паасобных выпадках, калі гэта спрыяе пашырэнню базы інтэрпрэтацыі сімвалічнага і сяміятычнага статусу адпаведнай рэестравай адзінкі ў традыцыйнай беларускай мадэлі свету або калі існуючыя ў літаратуры тлумачэнні недастаткова ўлічваюць асаблівасці беларускага культурнага генезу (найперш ролю т. зв. «балцкага субстрату»). Такім чынам, метаад вонкавай рэканструкцыі не грае ў «Слоўніку» якой-колічэ заўважнай ролі. Безумоўна, тут няма гаворкі пра прынцыповую метадалагічную ўстаноўку на перавагу ўнутранай рэканструкцыі над вонкавай. Аднак задачай аўтарскага калектыву было прывядзенне ў сістэматызаваны выгляд і першасная інтэрпрэтацыя ў відальі таго цэлага, якім з'яўляецца традыцыйны беларускі Космас, вялізнага корпусу фактычных дадзеных, назапашанага фалькларыстыкай, этнаграфіяй і часткова лінгвістыкай на працягу больш чым двухсотгадовай збіральніцкай актыўнасці.

СТРУКТУРА «СЛОЎНІКА»

Слоўнікавыя артыкулы размешчаныя ў алфавітным парадку. Загалоўнае слова падаецца ў паўтлустым напісанні вялікімі літарамі з пазначэннем націску, з выняткам **о** і **ё**, якія ў беларускай мове ў ненаціскных пазіцыях не сустракаюцца. Варыянтныя азначальнікі і рэгіянальныя назовы падаюцца праз коску ў паўтлустым накрэсленні таксама з пазначэннем націскаў. У тэксце артыкула загалоўнае слова скарачаецца, напрыклад: **ДЗЕД** — Дз., **КРАМЕНЬ І КРЭСІВА** — К. і к.

Значымыя словы, якія сустракаюцца ў канкрэтным артыкуле, у тэксце пазначаныя *курсівам* у тых выпадках, калі у «Слоўніку» ёсць артыкулы, тытулаваныя гэтым словам. Курсівам пазначаныя таксама словы, якія фігуруюць як варыянтныя азначэнні ў іншых артыкулах. Знайсці тыя артыкулы можна з дапамогай алфавітнага прадметна-іменнага паказніка, які змешчаны ў канцы кнігі. Напрыклад, для слова *Дамавік* у паказніку будзе радок: *Дамавік гл. ХАТНІК, ЛАСКА.*

Рэальна не зафіксаваныя варыянты словаў, існаванне якіх з розных прычынаў падаецца вельмі верагодным, абазначаныя ў «Слоўніку» зорачкай (*). Гэтаксама з зорачкай падаюцца і рэканструяваныя праформы.

Літаратура, названая пры канцы кожнага артыкула, мае дапаможны характар і цікуе некалькі мэтаў: 1) адлюстраваць асноўныя крыніцы фактычнага матэрыялу, які выкарыстоўваўся пры напісанні артыкулаў; 2) адзначыць вынікі ранейшых даследаванняў, якія так ці іначэй улічваліся ў асноўным тэксце; 3) задаць адпаведны (а часам альтэрнатыўны) кантэкст, у якім падаваны слоўнікавы тэкст будзе мець большую «ёмістасць»; нарэшце, 4) зарыентаваць зацікаўленага чытача на самастойнае азнаямленне з тымі ці іншымі тэмамі. Безумоўна, бібліяграфічныя спісы не маюць вычарпальнага характару як з прычыны абмежаванасці тэкставай прасторы, так і таму, што чыста бібліяграфічныя мэты ў гэтым выданні не ставіліся.